

Aydın MUSTAFAYEV
 AMEA Folklor İnstitutunun elmi işçisi
 e-mail: aydin.mustafayev73@gmail.com

AĞAC PİRLƏRİNİN ŞƏFAVERİCİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: folklor, ağac kultu, heyva piri, şəfa diləmək, tapınaqlar .

HEALTHY FEATURES OF WOOD SACRED PLACES

Summary

In this article, we are going to talk about the influence of sacred places in connected with the tree that historically existed in Azerbaijan to the spiritual-moral world, socio-psychological situation of society and its role in formation of religious-ideological views. The roots of going to sacred places of the tree in order to wish healing are searched. It is noted that the man of human, who have been confronted by natural disasters and diseases, worshiped the sacred places and believed that they had magical and spiritual power. There have been always a great belief about the diseases such as wheeze, palsy, rheumatism, jaundice, disability, nervousness, etc. by performing various rituals and worshiping sacred places. The sacred places and pilgrimage in Azerbaijan are closely connected with the cultural history of our people before islam. Both in the pre-Islamic and post-Islamic times, love, belief, faith for the sacred trees are, in fact, an integral part of the divine worldview. Regardless of which sacred place, the Turkish man always feels God by him. To search of the historically roots of faith to the sacred places that play a helpmate and device role between patient and God, assumes importance in term of learning of certain time of history of old culture and Divine views of our people.

Key words: folklore, tree worship, sacred place of quince, to wish healing, worshipness.

ИСЦЕЛЯЮЩИЕ ОСОБЕННОСТИ ДЕРЕВЬЕВ СВЯТЫНЬ

Резюме

В статье говорится о влиянии святынь, связанных с исторически существующими деревьями на территории Азербайджана на духовно-нравственный мир общества, социально-психологическое состояние, роли формирования религиозно-идеологических воззрений. Исследуются корни обращения к святым местам в связи с деревом с целью просить исцеления. Отмечается, что человечество, сталкиваясь с природными бедствиями, болезнями, поклонялись деревьям в Пирах, верили в их магическую силу, наличие божественной мощи. Выполняя различные ритуалы и поклоняясь деревьям святынь, всегда была большая вера вылечиться от одышки, искривления рта, ревматизма, желтухи, инвалидности, нервозности и пр. болезней. Имеющиеся на территории Азербайджана места поклонения, святилища тесно связаны с доисламской культурной историей народа. И в доисламский период, и после принятия ислама любовь, убеждение, вера к святым деревьям, в действительности является неотъемлемой частью божественного мировоззрения. Независимо от того, к какому святому месту, тюркское детище видит Бона над собой. Исследование исторических корней веры в святыням, играющих роль посредника между больным и Всевышним обретает важность с точки зрения изучения истории древней культуры нашего народа, определенного периода божественного воззрения.

Ключевые слова: фольклор, культ дерева, айвовая святыня, просить излечения, поклоняться.

Məsələnin qoyuluşu: Ağacla bağlı pir və ziyarətqahlara şəfa diləyi ilə üz tutulması və səciyyəvi xüsusiyyətləri tədqiqata cəlb edilmişdir. Bu cür ziyarətqahların kompleks şəkildə öyrənilməsi Azərbaycan folklorşünaslığının əsas problemlərindəndir.

Ağaca inam türk etnosunun dini-mifoloji təfəkkürünün, dünyagörüşünün, yəni ibtidai cəmiyyətin həyata baxışının formalaşmasında mühüm rol oynamış, sonrakı mərhələlərdə inkişaf edərək, pir-tapınaqlar halında ziyarətqahlara çevrilmişdir. Ağacın pir kimi seçilməsində onun təbii özəlliyi də xüsusi rol oynayır. Palıd, şam, çinar, sərvi kimi ağacların uzunömürlülüyü, dağdağanın gözdəymədən qoruma, yəni sehirlili bir qüvvə daşması, o cümlədən, sıldırım qayalıqlarda, az qala, sal daşların üstündə bitib qol-budaq atması, tut ağacının müqəddəs saz aləti üçün ən qiymətli material olması, meyvəsinin dəyəri dediklərimizə misal ola bilər. İnanca görə, "tut ağacını

qurumamış kəsmək günahdır. Onun bəhrəsini də satmaq olmaz. Deyilənə görə, tut ağacını Xızır peyğəmbər ehsanlıq üçün əkib. Yeddidüynlü iri koğuşlu qoca xar tutlar pirlər əvəzindədir (1, 82).

Türk xalqlarının mədəniyyət tarixində, inanclar dünyasında ağacla bağlı pirlər həm də övladistəmə, şəfadiləmə və s. kimi səciyyəvi xüsusiyyətləri ilə seçilir. Ağac pirlərin yaranmasında onun yaradılış başlanğıcı olması da əsas amillərdəndir. R.Əlizadə qeyd edir ki, “ağacın türk mifoloji kosmoqoniyasının əsas yaradıcı ünsürlərindən olması onun ritual-mifoloji ənənədə kultlaşmasını təmin etmişdir. Bu cəhətdən Azərbaycan folklorunda ağacla bağlı inanclar eyni zamanda ona tapınışı, ağac kultu sistemini əks etdirir” (2, 62).

Mifik təsəvvürə görə, dünyanın ilk insanı Ağoğlan olmuşdur. Lakin o, çox zəifdir. Həyat üçün lazım olan maddi nemətlərin heç birinə əli çatmır. Onun yaşaması üçün Ağac Xaqan hamı funksiyasını yerinə yetirir. Ağac tanrının – ananın gövdəsindən, tuluq kimi döşlərindən süd əmir və həyatda yaşaması mümkün olur (3, 105).

Göründüyü kimi, ilkin ibtidai mifoloji şüurda yaradıcı başlanğıc olan ağaca sevgi, inam, etiqad, sonrakı mərhələlərdə tapınaqların yaranmasına səbəb oldu. İslamaqədərki mədəniyyətimizin təkamül yollarına, tarixinə nəzər saldıqda pirlər və ocaqlara həm müalicə – şəfadiləmə məqsədi ilə, həm də müxtəlif niyyətlərlə üz tutulduğunu görürük. Azərbaycanın bütün bölgələrində, geniş coğrafi ərazilərində şəfavermə üzrə “ixtisaslaşmış” tapınaqlara rast gəlinir. Yalnız insanların deyil, bütün canlıların əcdadı olan ağac ruhuna inam və bu ruhun insan taleyini şər qüvvələrdən qoruması inancı bir mifoloji sistem halında müşahidə olunur. Ənənəvi ayinləri icra etməklə himayədar bir qüvvə kimi ağacın şəfaverici gücündən yel, sarılıq, şikəstlik, əsəbilik, tənənfəslik, diş ağrısı, baş ağrısı, ağız əyilməsi və s. kimi xəstəliklərdən qurtulmağa inanılırdı.

Azərbaycan atalar sözlərinin birində bu inancla bağlı belə deyilir: “Ağacı çox olan kəndin məzarı az olar” (4, 26).

Ocağa gələnlər canlı bildikləri ağaca and içir, qurban kəsir, səcdə edir, şəfa diləyirlər. Hər bir qada-baladan uzaq olacaqlarına inanırlar. Bu inam üzərlik bitkisi ilə bağlı mahnıda belə əks olunur:

Üzərliksən havasan,	Üzərlik, kök üzərlik,
Həzar dərdə dəvasan.	Başında börk üzərlik.
Hər yerdə sən olasan,	Bizə yaman baxanın,
Qada-bala sovasan.	Gözlərin tök, üzərlik.

Xalq təbabətində ağacın həm qabığından, kökündən, yarpaqlarından, həm də meyvələrindən geniş istifadə olunmuşdur. Loğmanlar müxtəlif növ meyvələrdən – alma, armud, alça, heyva, gavalı, tut, əncir, zoğal, üzüm, nar, qarağat, moruq və s.-dən qan təzyiqi, ürək-damar, astma, mədə-bağırsaq, yuxusuzluq və başqa xəstəliklərin müalicəsində geniş istifadə etmişlər. Bu cür keyfiyyətlər ağaca sevgi, səcdə, etiqad yaratmaya bilməzdi. Bu baxımdan “Heyva piri” (Ağcabədi) çox məşhurdur.

Piri ziyarətə gələnlər onun şərəfinə qurban kəsdikdən sonra müxtəlif diləklər diləyir, qabığından, meyvəsindən, yarpaqlarından, dibindəki torpaqdan götürüb astma, tənənfəslik, öskürək, soyuqdəymə, əsəb və s. xəstəliklərin müalicəsində və profilaktikasanda geniş istifadə edirlər (5, 94).

Azərbaycanda müxtəlif növ ağac pirlərinin olması həm Qafqaz florasının zənginliyi, həm də hər bitkinin özünəməxsus müalicəvi keyfiyyəti ilə bilavasitə bağlıdır. Bölgə üçün ənənəvi sayılan qızdırma xəstəliyi ilə bağlı “ixtisaslaşmış pirlərə” Göyçayın Qarabaqqal kəndi yaxınlığında “Qızdırma piri”ndəki nar ağacı, Ağdamın Güllücə kəndində “Narlı dəre piri”ndəki nar ağacı, Qəbələnin Savalan dağı ətəyində “Savalan piri”ndəki nar ağacları bu xəstəliklə bağlı qəbul olunmuş tapınaqlardandır (5, 95). Quba rayonunun Təngəaltı kəndi yaxınlığında “İsa baba” adlı pirdə vələs ağacı müqəddəs sayılır və bu ağac vasitəsi ilə “çil-

ləyə” düşmüş qadınlar şəfa tapırlar. Xaçmazda “Dəli piri” adlı tapınaqda isə psixoloji durumu olan xəstələri ağacın ətrafına 3 dəfə dolandırmaqla onu sağaltmağa səy göstərirlər. Xaldanda “Qara pırə və Qazax rayonunun Əskipara kəndi yaxınlığındakı dağdağan ağaclarına da ziyarətə kimi dəyər verilir. Mingəçevir yaxınlığında qocaman bir pəlid ağacı var. O, “Şıx övladı” piri adı ilə tanınır. Pir haqqında belə bir rəvayət də var ki, ağacın bir budağını da belə kəsməyə cəhd edənlərin hamısı tezliklə dünyadan köçmüşlər (6, 46-49).

Sirli-sehirli, daxili, gizli bir qüvvəyə malik olan, müalicəvi xüsusiyyətləri ilə seçilən müqəddəs ağaclara tapınmağın fərqli bir xüsusiyyəti Qarabağın dağlıq bölgəsində 20-ci əsrin 30-40 illərinə kimi yaşantısını saxlamışdır. Xəstəni pirdəki ağacın boşluğundan (koğuşundan), boşluq yoxdursa, budaqları arasından 3 dəfə keçirməklə tezliklə şəfa tapacağına inanmışlar. Bu ayini keçirməklə xəstə ilə ağac arasında duyğusal bir bağlantının yarandığı düşünüldü. Tuvinlərin, xakasların, altaylıların, yakutların və digər türk xalqlarının inancına görə, ağac insanlarla yanaşı, heyvanları da bütün bəlalardan qoruyur. Türk ulusunun ruhunda müqəddəs dəyər qazanmış ağac hər boyun, nəslin, obanın tapınağına çevrilmişdir. Tapınqlarla bağlı epik mətnlərin, inanc və ayinlərin bütün türk xalqlarında oxşar elementlərinin olması türk etnosunun eyni dini-mifoloji düşüncəni daşdığını göstərir.

“Hər dövəmdə Tanrıdan başqa yaradıcı və qoruyucu tanımayan türk milləti Tanrını simvolizə edən qutsal ağacı Tanrı qutunun göstəricisi olaraq görmüş, ona zərər verməkdən çəkinmiş, ona qarşı qorxu ilə qarışıq bir sevgi duymuşdur. Xəstəlik, qıtlıq, sel, sonsuzluq, qismətsizlik kimi halları Tanrı qutunun əskikliyi, ya da yoxluğu olaraq görən Türk milləti Tanrı qutunun geri dönə bilməsi üçün dağ və su kimi qutsal ağaca da baş vurmuş, budaqları Tanrı qatına uluşan qutsal ağac vasitəsi ilə Tanrıya diləklərini və şükranlarını sunmuşlar” (7, 486).

Belə tapınmanın izlərini son yüzillərin tərəkəmə (təklə) həyatında, məişətində, dünyagörüşündə də müşahidə edirik. Payızda qışlağa, yazda yaylağa köç edən cəmiyyətin bu təbəqəsi oba yaxınlığına paya sancar (qışlaq və yaylaqlarda ağac olmadığı üçün), Dünya ağacının rəmzi kimi ona nəzir-niyaz verərdilər. Xəstələnen hər bir heyvanı onun dibində yatırımaqla və yaxud ətrafına 3 dəfə dolandırmaqla sağalacağına inanırdılar.

Ağac pirlərini funksiyalarına görə 2 cür qruplaşdırmaq olar:

- 1) Müxtəlif arzuları, diləkləri yerinə yetirən pirlər;
- 2) Müxtəlif xəstəlikləri müalicə edən pirlər.

İslamaqədərki xalq inanclarından emosional enerjini özündə cəmləyən ağac pirlər ağac kultunun spesifik xüsusiyyətlərini, əcdadlarımızın mənəvi dünyasını özündə yaşadır. Təbiət hadisələri ilə üz-üzə qalan əski çağ insanı yaradılış başlanğıcı sayılan ağaca tapınaraq onda magik bir qüvvənin olduğuna inanırdılar. İslam qaydalarına görə, Allahdan başqa digər varlıqlara sitayiş qəti rədd edilir. Tarixi mənbələrdən o da məlumdur ki, Məkkə şəhərində Məhəmməd peyğəmbərin (s.) kölgəsində sədaqət andı içdiyi ağacın sonrakı çağlarda müqəddəsləşdirildiyini görən Hz. Ömər əmr edib ağacı kəsdirmişdir. Əslində, həmin ağaca sevgi, ehtiram Allaha, Allahın elçisi Məhəmmədə (s.) istəkdən yaranmışdır. Göründüyü kimi, həm İslamdan əvvəl, həm də İslamdan sonra təbiət varlıqlarına, o cümlədən ağaca bəşər övladının qəlbində Tanrı-Allah sevgisi ilə yanaşı, bir sevgi həmişə var olmuş, o cür tapınqları ilahinin möcüzəsi hesab etmişlər. Azərbaycanda, Yaxın və Orta Şərqdə sərkərdələrin, din və dövlət xadimlərinin dəfn olunduğu məkanlar da pırə – tapınağa çevrilərkən ziyarətçilər onlara Allahdan rəhmət diləmişlər. Yəni hər hansı pır – tapınağa üz tutulursatulsun, Allah sevgisi, onun böyüklüyü, ilahiliyi əsas meyar kimi qəbul olunur.

Mifoloji şüurda ağac pirlər xəstə ilə Tanrı arasında bir vasitədir. Ağac vasitəsi ilə xəstə Tanrıdan şəfa diləyir və ağac vasitəsi ilə də Tanrının xəstəyə şəfa verəcəyinə inanılırdı. “Dəli pi-

ri”, “Öskürək piri”, “Qızdırma piri” və s. tapınqların, təbii ki, islam ehkamları ilə heç bir əlaqəsi olmayıb, əski çağ insanının düşüncə tərzini ehtiva edir. Mifoloq S.Rzasoyun yazdığı kimi, “etnosun hər cür fiziki və mənəvi təcrübəsi folklorda şifahi ənənə vasitəsilə reallaşır. Folklorda etnosun minillər boyu əldə etdiyi təcrübə yaşayır. Bu təcrübə onun gerçəkliyə münasibətinin əsasında durur və etnos öz davranışlarını həmin təcrübə-ənənəvi modellər əsasında reallaşdırır” (8, 172).

Ağac tapınqlarının mahiyyətini, həqiqi tarixini açıb göstərməyin böyük əhəmiyyəti var. Pirlərin tədqiqatına XX əsrin müxtəlif mərhələlərində müraciət olunsa da, dövrün ateist yanaşması xalqın əski dünyagörüşünə, mənəvi irsinə elmi yanaşmağa tam imkan verməmişdir. Tarixən mövcud olmuş pirlərin üstündən xətt çəkmək böyük bir etnosun təbiətlə minilliklərə dayanan yaşantı tarixinin, mənəvi dünyasının inkarı demək olar. Mifoloq R.Qafarlı tədqiqatında göstərir ki, “dünya bu gün üçün məhz mifologiyaya və mifik zamana borcludur. Çünki inkişafa təkan verən bütün strukturlar mifik zamanda yaradılmışdır. Eləcə də cəmiyyəti formalaşdıran ünsürlər, qaydalar, əxlaq normaları miflərdə, mifik zamanda təcrübədən keçirilmişdir. İncəsənətin əksər növlərinin doğulmasına təkan verən rituallar (mərasimlər), ayinlər, kultlar da mifik zamanın məhsuludur” (9, 58).

Sivil dünyada da xəstələr ağaca pənah gətirir, baş əyir, şəfa diləyirlər. Ağac cürbəcür – qırmızı, sarı, ağ, göy və s. rəngli parçalarla bəzədilir. Burada parça ilə yanaşı rənglər də diqqəti cəlb edir. Hər bir rəngin simvolikası, məzmun çaları var. M.Seyidov qeyd edir ki, “ağ Ülgenin, göy Göy tanrısının, qırmızı (sarı) Günəş tanrısının rəngidir” (10, 162-163).

Deməli, ağaca tapınmada həm də bir neçə əski inancın – Ülgen, Göy Tanrısı və Günəş Tanrısına inamın çulğaşdığı müşahidə olunur. Müxtəlif etnoqrafik, mifik mətnlərdən məlum olur ki, rəng simvolikasının dünyanın dərkində, fəlsəfi təfəkkürün formalaşmasında rolu böyük olmuşdur. Tarixi şüur formalaşdıqca həmin rənglər mahiyyətini tədricən itirmiş, yaxud yeni mənə çaları qazanmışdır. XX-XXI əsr insanının təsəvvüründə ağacın yaradıcı, onqon olması, hami funksiyası və yaxud rəng simvolikasının mahiyyəti unudulsa da, bu hadisə əski çağ dünyasından gələn ənənənin təzahürü kimi olduqca dəyərlidir.

R.Qafarlı yazır: “Dünyanın ilkin təsəvvürlər toplusu sayılan mifologiya elə bir müdriklik zirvəsidir ki, öz əhəmiyyətini, dəyərini heç vaxt itirməyəcək. Çünki mifologiyanın tipik obrazları insanı zamanın çox dərin qatlarına aparır, orada bütün maddi və mənəvi yaranışların rüşeymlərini tapmaq mümkündür” (9, 273).

İşin elmi nəticəsi. Göründüyü kimi, ağac pirlər cəmiyyətin mənəvi-əxlaqi dünyasına, həyat tərzinə, arzu və istəklərinə, sosial-psixoloji durumuna təsiredici gücə malik olmuş, mifoloji dünyagörüşün formalaşmasında mühüm rol oynamışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. El düzgünləri, elat söyləmələri. Tərtib edən: M.Qasımlı. Bakı, 1993.
2. Əlizadə R. Azərbaycan folklorunda təbiət kultları. Bakı, “Nurlan”, 2008, 176 s.
3. Seyidov M. Qam-şaman və onun qaynaqlarına ümumi baxış. Bakı, 1994, 232 s.
4. Atalar sözləri. Tərtib edən: M.Yaqubqızı. Bakı. “Nurlan”, 2013, 476 s.
5. Bəxtiyarova R.Ə. Azərbaycanda ağac ayini. “Araz” nəşriyyatı, Bakı, 2002.
6. Quliyev H.A. Bəxtiyarov A.C. Azərbaycanda qədim dini ayinlər və onların məişətdə qalıqları. Bakı, 1968.
7. Pervin Ergun. Türk kültüründə ağac kultu. Atatürk kültür mərkəzi. 2017, 1124 s.
8. Rzasoy S. Mifologiya və folklor: nəzəri- metodoloji kontekst. Bakı, “Nurlan”, 2008, 188 s.
9. Qafarlı R. Mifologiya. 6 cildə, 1-ci cild. Bakı. “Elm və Təhsil”. 2015, 453 s.
10. Seyidov M. Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən. Bakı. “Yazıcı”, 1989, 456 s.